

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ ¹⁾

Ե.

Այս ծանոթութիւնը նախ և առաջ այն հետեւանքն է ունենում, որ ոռւս իշխանները հրաւիրում են հայերին իրանց զօրքերի շարքը մտնելու և թշնամիների դէմ պատերազմելու: Եւ հայերը գալիս ծառայում էին ոռւս իշխաններին ու յետոյ բնակութիւն էին հաստատում այս կամ այն քաղաքում և կամ գաղթում գնում էին դրացի ազգերի մօտ հաստատուում: Այդ տեսակ «հրաւէրներից» յիշում է զանազան վարիանտներով—1062 թուականի դէպքը ²⁾:

Արժ. Հ. Մինաս Բժշկեանցը իր «ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» ուսումնասիրութեան մէջ ասում է՝ «Արդ մեծ մասն Անեցւոց հաւաքեցաւ ի Լեհաստան, զի անդադար յամենայն կողմանց անցանէին ընդ ծով ի Մուդավիայ և ի Դունայ և անտի ի Կալիցիայ ի Բօտօլսքի և յայլ նահանգս լեհաց: Իբր զի ոչ միայն երկիրն է խաղաղ և ըստ իրաց բարեբեր նման հայաստանու, այլ և բարձր նակչացն չէ օտար ի բարուց նոցա, զորս գտաք օտարասէրս, առատասիրտս և բարեբարոյս: Թամի տեառն

¹⁾ Լումայ 1909 № 1.

²⁾ Հայր Ք. Վ. Քուշնարեանի «Գաղթականութեան և Խրեմու Հայոց» ուսումնասիրութեան մէջ, 177 երեսում կարդում ենք՝ «Առաջին անգամ 1009-ին Ռուս նախարարք հրաւիրած են զհայս ի Քիւ» և այլն: Մենք կարծում էինք, թէ այդտեղ տպագրական սխալ է պատահել և պէտք է լինէր 1062: Բայց 187 երեսի վրայ հայր հեղինակը կրկին յիշում է այդ մասին, ասելով՝ «Հնագէտն Անտոնի կգրէ որ Հայոց առաջին գաղթականութիւնը ի Հայաստանէ դէպ ի Ռուսաստան պատահած է 1009-ին հրաւիրեալ ի նախարարաց Քիւի»... Մեզ այդ դէպքը յայտնի չէ:

1060 Դեմետրեոս ղուքս կարմիր Ռուսիոյ ինքնագլուխ տիրէր ի Կալիցիա. որդի սորա Թէոդոր իբրեւ լուաւ զբաղութիւն Հայոց ընդ Յունաց եւ Պարսից, կամեցաւ ունել զնոսա ինքեան նիգակից, եւ տալ բերել նոսա յերկիր իւր, եւ օգնութեամբ նոցա պատերազմիլ ընդ թագաւորին լեհաց. Ուստի ի 1062 առաքեաց առ նոսա հրովարտակ եւ հրաւիրեաց զնոսա երթալ ընդ նմա ի պատերազմ խոստանալով նոցա բազում ազատութիւնս. Ահա քան հրովարտակին թարգմանեալ ի նմին ժամանակի ի ոռաէ ի հայ՝ «Ահամեծի ղքսի Թէոդորի որդւոյ Դեմետրեայ առ Նաշոխաշեան (?) Հայս, որք աստ կամին զալ. Եկեսցեն յօգնութիւն ինձ. եւ ես տաց ձեզ ազատութիւն ընդ ամս երիս: Եւ յորժամ լինիջիք առիս, ուր եւ հաճեսցի որ երթիցէ ազատօրէն: Յամի 1062» ¹⁾: Այդպիսի բացատրութիւն է տալիս 1062 թուականի դէպքին և Ք. Լուկաշը իր «Տրանսիլվանիոյ Հայոց Պատմութեան» մէջ, գրելով՝ «Թէոդորոս՝ կարմիր Ռուսիոյ դուքսն 1062-ին նախիշկանցի (արդեօք նախիշկանցի՞) Հայերն իրեն օգնութեան կոչեց, և անոնց օգնութեամբ թշնամեացն յաղթելով իւր իշխանութեան մէջ անոնց տեղ և արտօնութիւններ շնորհեց» ²⁾:

Ուրիշ կերպ է նկարագրում այդ դէպքը Ս. Գլինկան վերևում յիշուած «Հայ ազգի պատմութեան» մէջ: Նա ասում է՝ «1062 թուին Մեծ Իշխանի հրովարտակով հրաւիրուած էին Նէմէխեան (?) կոչուած հայերը (названные немехскими) Կիևի երկրին օգնելու և լեհացիներէ դէմ կռուելու, այն պայմանով, որ երեք տարուց յետոյ նրանք

¹⁾ Հ. Մին. Բժշկեանց, ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան. 1830 թ. Վեներիկ. Տես 84—85 երեսները: Նոյն վարձկան ղինուորներէ մասին հայր Բժշկեանցը ասում է՝ «և բնակեցաւ ի Դիով (Кіевъ), զի անդ էր յայնժամ աթոռ դքսին, ուրանօր զայ և քարաշէն եկեղեցի հայոց, այլ չիք անդ Հայո: Բայց ուրիշ ճանապարհորդներէ ասելով արդէն XVI-րդ դարում Կիևի Հայոց եկեղեցւոյ միայն աւերակներն էին մնացել, ուրեմն ինչպէս կարող էր այդ եկեղեցին դուրս լուսնեալ հայր Բժշկեանցի (1830) ժամանակի Տես Собрание Актѣвъ և այլն, մ. II. էջ 281՝ „...которая (այսինքն армянская церковь) во время Стефана Рошки, польскаго писателя XVI вѣка, — находилась уже въ развалинахъ“.

²⁾ Տես Դեմ. Տանի «Արևելեան Հայք ի Պաշտօնին» ուսումնասիրութեան առաջին ծանօթութիւնը (Վիէն. հրատ.):

իրաւունք պիտի ունենան արձակուրդ ստանալու և Ռուսիայում, իրանց ուզած վայրում բնակուելու»¹⁾:

Վերջապէս «Արևելեան Հայք և Պուքովինա» ուսումնասիրութեան հեղինակ Դ. Տանը, յենուելով Բառաշ ուսումնասէրի գրուածքների վերայ ասում է. «Յամին 1062 Ռուսիոյ իզասլաւ իշխանին հրաւիրանօքն 20.000 Հայք Անի քաղաքէ եկան ի Ռուսիա՝ կոտելու ընդդէմ՝ ըլլովցիացոց եւ նո զղարծան ի Հայս, այլ հաստատեցան ի Գիւել և յետոյ Բոտուլսքի-Կամինիցի մէջ և ասկէ սփռեցան գրեթէ բովանդակ այն երկրին վրայ»²⁾:

Այս բոլոր հաղորդութիւնների մէջ բազմաթիւ մուտք կէտեր կան, բայց մեզ հետաքրքրող փաստը հաստատուում է լիովին՝ Հայերը իբրեւ վարձկան զինուորներ գալիս են Ռուսսիա և Տնում են այստեղ, այսինքն հայ գաղթականութիւն են հաստատում և այն ուսաց մայրաքաղաքում: Կարծում ենք, որ եթէ ուս իշխանները նախօրօք Բիւզանդիոնում պատահած չլինէին հայերի հետ, նրանց հետ միասին բիւզանդական նաւատորմի կամ զօրքի մէջ ծառայած չլինէին—չէին հրաւիրի հայերին գալ Ռուսիա և զինուորական ծառայութիւն մտնել: Բացի դրանից մենք գիտենք նոյնպէս, որ ռաները հրաւիրում էին Բիւզանդիոնից արհեստաւորներին, արուստադէտներին, վաճառականներին, եկեղեցու սպասաւորներին և այլն: Թոյլ ենք տալիս մեզ կարծելու, որ այս եկուոր տարրերի մէջ էլ անշուշտ հայեր պէտք է լինէին: «Այդ միջոցին (XI—XIII-րդ դ.)—ասում է Կարամզինը—Կիւում բնակուում էին Յոյներ, Հայեր, Հրէաներ, Գերմանացիներ, Չէխեր, Վենետկեցիներ, որոնց գրաւում էին ապրանքների շահաւէտ փոխանակութիւնը և ռաների հիւրասիրութիւնը»³⁾: Նոյն այդ ժամանակներում Կիւում բնակուում էր մի հոչակաւոր հայ բժիշկ, որի մասին յիշատակում է Պատէրիկի ուս ժամանակագրութիւնը. «բաւական էր, որ այդ հոչակա-

¹⁾ С. Глинка. История Армянского народа. М. 1833. ч. II, էջ 231.

²⁾ Տե՛ս Դ. Տան. ibid. էջ 3.

³⁾ Տե՛ս Կարամзинъ. История Г. Р. т. III.

ւոր հայ բժիշկը նայէր հիւանդին՝ նա իսկոյն կասէր նրա մահուան ժամը և բոլէն»¹⁾։ Հայազգի եկեղեցականներէլ կային, որոնք մինչև իսկ ոռւս եկեղեցական ժողովներին էլ են մասնակցում և պրավոսլաւ կղերների հետ միասին կռուում են նորամուծութիւնների դէմ (1167 թուին)²⁾։ Գուցէ նշանաւոր Եփրեմ Միտրօպօլիտն էլ հայ էր, որովհետև նրա ծննդավայրը—Հայաստանի Մելիտինէ քաղաքը—հայ քաղկեդոնիկների կենդրոնատեղիներից մէկն էր։

Յամենայն դէպս գաղթական հայերի գոյութիւնը Ռուսիայի կենդրոնում արդէն մինչ թաթարական արշաւանքը լիովին հաստատուում է։

2.

Ռսների պատմական ասպարիզի վրայ երևան գալով՝ արևելքի և արևմտքի միջև առևտրական յարաբերութիւնները չէին դադարել, երթևեկող վաճառականների, առևտրի ճանապարհն էլ չէր փոխուել։ Ընդհակառակը ի դէմս Ռուսիայի և ռսների նոր շուկայ և նոր վաճառականներ են երևան գալիս, որոնք նոր զարկ են տալիս այդ միջազգային առևտրին։ Ռսները շահագրգռուած էին, որպէս զի առևտրական ճանապարհը Ռուսիայից չհեռանայ, ուստի կարողացածին չափ ապահովում էին վաճառականների ճանապարհը անակնկալ վտանգներից և բարբարոս ցեղերի յարձակումներից։ Նրկար ժամանակ Ղրիմի Սուդաղ քաղաքը ռոնների, բիւզանդացիների, արևելեան և արևմտեան վաճառականների հանդիպման տեղն էր. այնտեղ նրանք ունէին իրանց պահեստները, այնտեղ նրանք փոխարինում էին իրանց ապրանքները։

Նախընթաց գլուխներից մէկի մէջ մենք արդէն ա-

1) Патерикъ л. 125, 6, 7—178. См. С. Соловьевъ. Исторія Россіи, т. I, էջ 708. Карамзинъ, т. III, ծանօթ. 260.

2) Собрание Актовъ относящихся къ обозрѣнію исторіи арм. народа, I, II, III т. М. 1836—1838. Այս հրատարակութիւնից օգտուել է և պ. Հ. Տէր-Աստուածատրեանցը իր շահեկան «հայ վաճառականութիւնը Ռուսիայում» պատմական տեսութիւնը գրելիս։ Հրատ. Գարիս, 1908 թ.

սել էինք, որ հայերը ռուսներից շատ առաջ ոտք էին կոխել և հաստատուել Ղրիմու թերակղզու վերայ: Յամենայն դէպս նրանք պէտք է մասնակցած լինէին Սուլթանի շուկայում տեղի ունեցած միջազգային առևտրին:

Հայր Քուշնարեանը մի քանի փաստերի վերայ հիմնուելով կարծում է, որ հայերը արդէն X-րդ դարում բնակուելիս են եղել Կաֆայում: ¹⁾ Պ. Նր. Շահազիզը ևս ասում է, որ ոմանք՝ հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ Ղրիմում գտնուում են մի քանի հայկական յիշատակարաններ, եկեղեցիների ու վանքերի ավերակներ, մատուռներ ու խաչքարեր, որոնց մնացորդների վերայ պահուած արձանագրութիւնները և նոցա թուականները հասցնում են հայերի թերակղզում բնակուելու ժամանակամիջոցը մինչև Ժ. ԺԱ. դարերը—կարծում են, թէ հայկական գաղթականութեան սկիզբը Ղրիմում պէտք է համարել Ժ—երորդ դարը ²⁾:

Այդ հարցում լիովին հեղինակաւոր պ. Պ. Քուշակ Յովհաննիսեան ևս, հիմնելով իր գտած և ուսումնասիրած հայ արձանագրութիւնների վերայ, որ ասում է «Գաղթականութեան հոսանքը Հայաստանից դէպի Արևելեան Ներքա այն է այժմեան Ռուսաստանը սկսուել է X և XI դարերում»: Այդ արձանագրութիւններն են՝ ա) Աղքերմանի Ս. Աստուածածնայ խաչքարի արձանագրութիւնը «սուրբ խաչս յիշատակ է... նուաստ Դ... գրեցաւ. թիւ ՆԺՁ» այսինքն 416 հայկական թուականին կամ 967 մեր թուականին: բ) Թէոդոսիոյ (Քէֆֆէի) Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ—1047 թուականին. գ) Թանգարանում գտնուած տապանքարի արձանագրութիւնը՝ ճն. հ. գ. բարեխաւս է սուրբ նշանս Գրիգորին և իւր զաւակաց». 1027 թուականի արձանագրութիւն է:

Բացի տեղացի հայերից այդ միջազգային առևտրին պէտք է մասնակցած լինէին և եկուոր հայերը, որոնք այդ

¹⁾ Հ. Քուշնարեան. Գաղթութիւն Պրիմու Հայոց գաղթականութեան. Վենետիկ. 1895.

²⁾ Նր. Շահազիզ. Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք. Թ. 1903. էջ. 10.

միջոցին Սև ծովի ափերին զանազան քաղաքներում գաղութներ էին հաստատել և նրանց միջոցով առևտրական յարաբերութիւններ էին հաստատել Կովկասի, Փոքր Ասիայի և Եւրոպայի հետ: Ի դէպ է այստեղ յիշել մի այդ տեսակ վաճառականական հայ գաղութի մասին, թէպէտ և մեզ հասած տեղեկութիւնները ոչ թէ X-րդ այլ XIV-րդ դարուն է վերաբերում: Մօտաւորապէս 1376 թուին Սիկիլիայի թագաւոր Ֆրէդէրիկոս III-ը կամենալով վարձատրել յունաց դեսպան Ֆր. Լունէլլին, նրա մատուցած ծառայութիւնների համար ճշանակում է նրան և նրա ժառանգներին տարեկան 15 ունցիյ (դրամական չափ) հասոյթ, որը գոյանալու էր, ի միջի այլոց, թէքայում բնակւող հայերի վճարած քրեհներից»։ Շրատ երևոյթին— աւելացնում է իր կողմից այս դէպքը յիշող պատմաբան Գրիգորովիուսը— այդտեղ կազմուել է այդ ազգի վաճառականական գաղութ. գուցէ հայերը փախցրին հերցոգութեան շուկայից ջննովացիներին և վենետիկցիներին, երբ հերցոգութիւնը անցաւ կաթալանցիների ձեռը, բայց նրանց երեւալը այս կողմերում կարելի է վերագրել աւելի վաղ ժամանակներին ¹⁾։

է.

Բայց ուրիշ ճանապարհով եկած հայեր էլ պէտք է եղած լինէին այդ վաճառականների թւում. այդ ճանապարհը՝ Արևելքից Արևմուտք տանող հին ճանապարհն էր, որը բոլոր արևելցի վաճառականներին շատ լաւ ծանօթ էր: Այդ ճանապարհը հայերին բերում էր Կասպից ծովով — Էթիլ (Վօլգա), որտեղից նրանք Թանայիսով (Դոնով) իջնում էին Ազախի (Ազովի) ծովը ու հասնում Սուդադ: Մենք հաստատ գիտենք, որ այդ ճանապարհով էին գնում գալիս Աղուանները, խազարները, բուլղարները, իսկ յետոյ՝ ռաները: Հաւանական է, որ սկսում հայերը հէնց այդ վոլ-

¹⁾ Ֆ. Գրէգորովիուս. Աթէնքի պատմութիւնը միջին դարերում. Ռուսերէն-Թարգմ. Շոմ. 1900. էջ 260.

դայաբնակ ազգերի հետ էին վաճառականական երթևեկութիւններ անուամբ:

Բուլղարներն այդ միջոցին բնակւում էին այժմեան Ղազանից մի քիչ հարաւ, Վօլգայի ձախակողմեան ափում: Նրանց մասին մեզ հասած կցկտուր տեղեկութիւններից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ նրանք ունէին իրանց անկախ, բաւականի քաղաքակրթուած և տնտեսապէս ծաղկած թագաւորութիւնը, հարուստ և բազմամարդ բուլղարի մայրաքաղաքով: Պատմաբանները և ճանապարհորդները հիացմունքով են խօսում նրանց առևտրական ընդունակութիւնների և միջազգային յարաբերութիւնների մասին: Դարերի ընթացքում նրանք Արևելքի և Արևմտքի միջև առևտրական յաջողակ միջնորդներ են եղել: Բուլղար ազգի հետ—եթէ ճիշտ է Մովսէս Խորենացու պատմածը—հայերը ծանօթացել էին դեռ երկրորդ դարում Ք. ծ. առաջ, երբ բուլղարների մի մասը Վունդի առաջնորդութեամբ գաղթում և բնակւում են Հայաստանի հիւսիսային մասում՝ Վանանդում՝ «Եւ աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն կաւկասոյ... իսկ յետոյ վասն հատուածին վղընդուր ըողոկարայ բնակելոյ ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ...»¹⁾

Մի անգամ միմեանց հետ ծանօթանալուց յետոյ այդ ազգերը կարող չէին չշարունակել իրանց յարաբերութիւնները: Այդ յարաբերութիւնները՝ պէտք է առևտրական լինէին, իսկ ճանապարհը՝ էթիլ (Վօլգա) գետը և Կասպից ծովը: Մենք գիտենք, որ հէնց այդ ճանապարհով բուլղարները իրանց ապրանքատար նաւերի վերայ հասնում էին մինչև Կասպից ծովի հարաւային անկիւնում գտնուող Բէրտուայ ամուր և վաճառաշահ քաղաքը, սա ևս առևտրական շուկայ էր, ուր պատահում էին միմեանց բուլղարները, ղազարները, պարսիկները, արաբները, վրացիք և հայերը: Նոյն այս ճանապարհով հայերն էլ իրանց ապրանքները

1) Մ, Խորենացի, պատմութիւն հայոց, գիրք, II, Գլ. 6.

տանում էին հիւսիսային երկիրները և փոխանակելով ուրիշ ապրանքներ էին ներմուծում իրանց երկիրը:

Կէս ճանապարհին ապրում էին դազարները, որոնք, ըստ Մովսէս Խորենացու ¹⁾, արդէն 193—214 թուականներին Ք. յետոյ յարձակումն են գործել Հայաստանի վերայ և այսպիսով արդէն III-րդ դարում շփում են ունեցել հայերի հետ: Այս երկու ազգերի մէջ ևս շարունակւում են յարաբերութիւնները, որը հաստատւում է ի միջի այլոց X-րդ դարու Արաբ պատմաբան Իբն Ֆաուքուսի հետեւեալ խօսքերով՝ «Եւագարները շորերի համար սեփական պատրաստութեան նիւթեր (materix) չունեն. նրանք զնում են այդ բոլորը Վրաստանից, Հայաստանից եւ Բիւզանդիոնից» ²⁾:

Ռսները մի կողմից, իսկ թաթարները միւս—դարերի ընթացքում բոլորովին նուաճեցին թէ խազարների և թէ բուլղարների երկիրները և հիմնադատակ արին նրանց քաղաքները. այդ պատճառով էլ նրանցից մեզ շատ քիչ յիշատակարաններ են մնացել: Բուլղարների մայրաքաղաքը այժմ աւերակ է դարձած և մօտը ուսւ-թաթարական Ուսպէնսկոյէ գիւղն է տեղաւորուել: Եղած պեղումներից շատ հետաքրքրական կտորներ տեղաւորուած են Ղազանի թանգարանում. նրանց մէջ եւ տեսայ հայկական և պարսկական դրամներ, որոնք կարող են նոյնպէս ապացոյց լինել բուլղարների հայերի հետ ունեցած առևտրական յարաբերութիւններին մասի: Նոյն Մեծն Բուլղար քաղաքի աւերակների միջին գտնուել են նաև գերեզմանաքարեր հայերէն գրութիւններով. սակայն XIV-րդ դարու առաջին կիսից առաջ փորագրուած արձանագրութիւններ այնտեղ չեն գտնուած: Թովմաս, Օշին, Վարդ, Օսէփ, Անտոնիոս և այլ անուն ազգանունները, որոնք յիշուում են այդ տապանաքարերի վերայ, կարող են պատ-

1) Տէս Մ. էմէնի 279 ծանօթութիւնը «Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго» Թարգմանութեան յաւելումում:

2) Տէս Бережновъ. О торговлѣ Руси съ Ганзой до конца XV в. (Записки Истор.—фил. фак. СПб. и. у. 1878 г.)

Պանել կամ այն հայերին, որոնք հայոց մեծ գաղթականութեան միջոցին և անմիջապէս յետոյ եկած այդտեղ բնակուած լինեն, և կամ՝ ի վաղուց հետէ այդ քաղաքում գոյութիւն ունեցող հայ վաճառական գաղութի անդամներինը լինեն. ով գիտէ ¹⁾։

Թէ բուլղարները և թէ խազարները ունենրի հետ ամենակենդանի առևտրական յարաբերութիւնների մէջ էին և ոչ միայն իրանք էին գնում իրանց ապրանքներով Սուդաղ կամ բուն Ռուսիայի քաղաքները, այլ և իրանք ունենրն էլ գալիս առևտուր էին անում բուլղարների և խազարների մայրաքաղաքներում։

Այստեղ ունենրը պէտք է պատահէին և հայ վաճառականներին, իսկ վերջիններս բուլղար և խազար վաճառականների քարավաններին միանալով անցնում էին իրանց ապրանքներով Ռուսսիա և Ղրիմ։ Մօտաւորապէս կարելի է ասել, որ հայերը բերում էին Հայաստանից և առհասարակ Արևելեան երկիրներից պատրաստի ձեռագործներ, շորեղէններ, պղնձախրութեան առարկաներ, գուցէ և գինի, ձի, տաւար, գէնքեր. փոխարէնը ստանում էին Ռուսիայից՝ մեղր, մեղրամոմ և մանաւանդ ամեն տեսակ կաշուեղէն և մորթի։ Սկզբում հայերը ստիպուած էին երկրորդական և երրորդական միջնորդների դեր խախալ, որովհետև, ինչպէս այդ նկատում է Սուբբօտինը՝ Քրուլարները չէին թողնում արաբներին և այլ արեւելեան վաճառականներին, որ գան Ռուսսիա, վախեցնելով նրանց զանազան պատմութիւններով սպանիչ կլիմայի մասին և այդ երկրի վայրենի բարքերի մասին, իսկ իրանք այդ միջոցին իրանց, իբրև միջնորդների, ձեռներում էին կենդրոնացնում ապրանքները։ Բայց յետոյ—ասում է նոյն հեղինակը—ուները արդէն անմիջական առևտրական կապեր հաստատեցին Ասիայի հետ... իրանք ուները Ասիա չէին հասնում, այլ լողում էին միայն Վօլգայով, իսկ

1) См. С. М. Шпилевский. Древние города и другие Булгаро-татарские памятники въ казанской губернии. Казань 1877 г.

Վօլգայից յետոյ փոխանակութիւնը յանձնում էին պարսիկներին, յոյներին, հրէաներին և ուրիշ միջնորդներին: Ռսների անմիջական յարաբերութիւնները Ասիայի ազգերի հետ սկսուել են շատ վաղ. IX-րդ դարու արաբացի պատմաբան Խոռդադբէի ասելով, նա ռսներին տեսել է իրանց կարաւաններով մինչև իսկ Բաղդադում: Պրոֆ. Կլիւզևսկու կարծիքով այդ յարաբերութիւնների սկիզբը դրուած պէտք է լինի արդէն VIII-րդ դարում. դրան մասամբ ապացոյց կարող են ծառայել Դնէպրի շրջանում գտնուած արաբական և պարսկական դրամներն, որոնք VII-րդ, VIII-րդ և IX-րդ դարերից են¹⁾:

Բայց ռսները արեւելեան ազգերի հետ եղել են ոչ միայն վաճառականական, այլ և պատերազմական յարաբերութիւնների մէջ, որոնցից առանձնապէս յիշատակուում են—Թաթարստանի և Բէլղուլայի վերայ արած արշաւանքները, որի միջոցին ռսները պէտք է ծանօթանային այս կողմերի ժողովուրդների հետ՝ պարսիկների, արաբների, հայերի, վրացիների և այլոց հետ: Այդ արշաւանքների ժամանակ հայերն էլ առաջին անգամ լսեցին ռուսների կամ ռուզիկների մասին, և մինչև իսկ ընդհարում ունեցան, քանի որ Թաթարստանում և Բէլղուլայում հայեր են եղել: Զանազան պատմագիրների ասելով ռսները առաջին անգամ արշաւել են դէպի Թաթարստան (Կասպից ծովի հարաւային եզերքը, Ռէշդի և Աստրախանի մէջ տեղում) մօտաւորապէս 880 թուականին, երկրորդ անգամ արշաւում և աւերում երկիրը 909 թ., չորս տարի անցած յարձակում են երրորդ անգամ, իսկ 943 թուին չորրորդ յարձակումը գործելով՝ պաշարում են Բէլղուլայ բերդը²⁾: Այս չորրորդ արշաւանքի մասին հաղորդում է մեզ նաև Մովսէս Կազանկատուացին³⁾, որի ծննդավայրը հէնց

1) В. Ключевский. Курсъ Русск. исторіи. ч. 1, стр. 146—147.

2) Այս արշաւանքների մասին տես՝ В. Дорнъ. О походахъ древнихъ русскихъ Табаристанъ. СПб. 1875 г. (приложение къ XXVI тому записокъ Имп. Акад. наукъ).

3) Մ. Կազանկատուացի՝ Պատմութիւն Աղուանից: Տես նոյնպէս Н. О.

այդ կողմերումն է եղել: Նրա ասելով ոսները վեց ամիս
 ֆնացել են քաղաքում, իսկ մի պարսիկ հեղինակի ասելով՝
 ոսները ոտնատակ են արել նաև Հայաստանը ¹⁾: Մի այլ
 անդամ էլ ոսները եկել են Հայաստան պատերազմական
 նպատակով, որի մասին պատմում են մեր X—XI դարու
 պատմաբանները՝ Ա. Լաստիվերտցին և Ս. Ասողիկը: Ռոսները
 եկած են եղել Յուճաք Վասիլ Թագաւորի հետ և «էին—
 ասում է Ասողիկը—նոքա արք հետեակամարտք, նիզակ և
 ասպար ի ձեռս նոցա, զորս էր խնդրեալ Թագաւորին
 Վասիլ ի Թագաւորէն Ռուսաց, յորժամ ետ զքոյրն իւր
 կնութեան նմա, յորում ժամանակի և հաւատացին նոքա
 ի Քրիստոս ²⁾: Այս բոլորը ես մէջ եմ բերում ցոյց տա-
 լու համար նախ, թէ երբ, որ ժամանակ հայերը ծանո-
 թացել են «հիւսիսային նոր ժողովրդի» ուղղիկներին հետ.
 և երկրորդ, որ հայերը, ծանօթանալով ոսների հետ,
 պէտք է աշխատէին նրանց հետ անմիջական առևտրական
 կապեր հաստատելու և բուլղարների միջնորդութիւնը հե-
 ոացնելով—անմիջապէս Ռուսսիա երթալու:

Մ. Բ.

(Միւս անգամ)

Эминъ. Исслѣдованія и статьи по армянск. Мифологіи М. 1896. էջ 158—164. նախ-
 պէս՝ Պատմութիւն Աղուանից, Մ. արքեպ. Մաքստեանի, էջ 173.

¹⁾ Նիզամի († около 1202, 3 года)—Expedition d'Alexandre le grande
 coufre les Russes: Entrait de l'Alexandre'ide ou Iskèndèr Name' de Nisamy.
 „... tu verres, sous peu d'anne'es. les Russes portes leurs ravages en grèce et
 en Arme'nie" կամ «... foulera aux pieds toute la grèce et l'Armenie» (Дорнъ).

²⁾ Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական. ՄԳ.
 1885. էջ 276—277.